UO‘K 711.4:94(575.1)

BUXORO VOHASIDA SHAHARSOZLIK VA URBANIZATSIYA JARAYONLARI: A.R. MUHAMMADJONOV TADQIQOTLARINING TAHLILI

Sultonova Aziza Uktamovna,
Buxoro davlat universiteti
maqsadli tayanch doktoranti (PhD)
Buxoro shahri, O‘zbekiston
sultonovaaziza97@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada Buxoro vohasida qadimgi va o‘rta asr shaharsozligi hamda urbanizatsiya jarayonlari akademik Abdulahad Rahimjonovich Muhammadjonovning tadqiqotlari, xususan uning Sh.T. Adilov, D.K. Mirzaahmedov va G.L. Semenov bilan hammualliflikda yozgan «Городище Пайкенд. К проблеме изучения средневекового города Средней Азии» (1988) nomli monografiyasi asosida tahlil qilinadi. Voha shaharsozligining Zarafshon daryosi irrigatsiya tizimi rivojlanishi bilan uzviy bog‘liqligi, Poykent shahrining o‘ziga xos ijtimoiy-siyosiy tuzilishi, shuningdek voha aholi punktlari tarmog‘ining XV–XVI asrlargacha bo‘lgan tarixiy dinamikasi ko‘rib chiqiladi. Tahlil natijalari Muhammadjonovning shaharsozlik yo‘nalishidagi ilmiy merosi uning irrigatsiya tarixi konsepsiyasining mantiqiy davomi ekanini, biroq hammuallifli asar tufayli uning shaxsiy ilmiy hissasini aniq ajratishning murakkabligini ko‘rsatadi. Yakunda arxiv manbalari va GIS-texnologiyalari asosida qo‘shimcha tadqiqotlar olib borish tavsiya etiladi.*

Kalit so‘zlar: *Buxoro vohasi, shaharsozlik, urbanizatsiya, irrigatsiya tarixi, Poykent, Varaxsha, Vardona, arxeologiya, o‘rta asr shahri, A.R. Muhammadjonov.*

ГРАДОСТРОИТЕЛЬНЫЕ И УРБАНИЗАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В БУХАРСКОМ ОАЗИСЕ: АНАЛИЗ ИССЛЕДОВАНИЙ А.Р. МУХАММЕДЖАНОВА

Аннотация. *В статье анализируются процессы древнего и средневекового градостроительства и урбанизации в Бухарском оазисе на основе исследований академика Абдулахада Рахимджановича Мухаммеджанова, в частности его монографии «Городище Пайкенд. К проблеме изучения средневекового города Средней Азии» (1988), написанной в соавторстве с Ш.Т. Адыловым, Д.К. Мирзаахмедовым и Г.Л. Семёновым. Рассматривается неразрывная связь градостроительства оазиса с развитием ирригационной системы Зарафшана, своеобразие социально-политического устройства города Пайкенд, а также историческая динамика сети населённых пунктов вплоть до XV–XVI веков. Результаты показывают, что исследования Мухамеджанова по градостроительству являются логическим продолжением его концепции истории орошения, однако коллективный характер данной работы затрудняет чёткое выделение его личного научного вклада. Рекомендуется дальнейшее изучение архивных материалов и применение ГИС-технологий.*

Ключевые слова: *Бухарский оазис, градостроительство, урбанизация, история орошения, Пайкенд, Варахша, Вардана, археология, средневековый город, А.Р. Мухаммеджанов.*

URBAN PLANNING AND URBANIZATION PROCESSES IN THE BUKHARA OASIS: ANALYSIS OF THE RESEARCH OF A.R. MUHAMMADJONOV

Abstract. *This article analyzes the processes of ancient and medieval urban development and urbanization in the Bukhara oasis based on the research of Academician Abdulahad Rahimjonovich Muhammadjonov, in particular his monograph The Site of Paykand: On the Problem of Studying a Medieval City of Central Asia (1988), co-authored with Sh.T. Adilov, D.K. Mirzaahmedov, and G.L. Semenov. It examines the inseparable connection between the oasis's urban development and the growth of the Zarafshan irrigation system, the distinctive socio-political structure of the city of Paykand, and the historical dynamics of the settlement network up to the fifteenth and sixteenth centuries. The findings show that Muhammadjonov's urban-studies research is a logical continuation of his irrigation-history concept, although the collaborative nature of the work complicates the precise isolation of his individual scholarly contribution. Further study using archival sources and GIS technologies is recommended.*

Key words: *Bukhara oasis, urban development, urbanization, history of irrigation, Paykand, Varakhsha, Vardana, archaeology, medieval city, A.R. Muhammadjonov.*

Kirish. Buxoro vohasi Markaziy Osiyoning eng zich shaharsozlik an’anasiga ega hududlaridan biri bo‘lib, uning hududida hozirgi kunga qadar qariyb uch yuzga yaqin qadimgi shahar-qishloq qoldig‘i (gorodishche) qayd etilgan, ular orasida Varaxsha, Vardona va Poykent kabi yirik markazlar alohida ilmiy e’tiborga sazovor bo‘lgan [1]. Bunday zich shaharsozlik tarmog‘ining shakllanishi tasodifiy hodisa emas — u vohaning tabiiy-gidrologik xususiyatlari, xususan Zarafshon daryosi asosidagi sug‘orish tizimining tarixiy rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liq holda kechgan. Zamonaviy paleogidrologik tadqiqotlar, jumladan Buxoro vohasida Fransiya-O‘zbekiston qo‘shma arxeologik missiyasi (MAFOUB) tomonidan olib borilgan ishlar, Zarafshonning voha hududidagi sakkizta qadimiy o‘zanini aniqlagan, bu esa daryo yo‘nalishining tarixiy o‘zgarishi voha shaharsozligi geografiyasiga bevosita ta’sir ko‘rsatganini tasdiqlaydi [1].

Ushbu murakkab jarayonni o‘rganishda akademik Abdulahad Rahimjonovich Muhammadjonov (1928–2016) nafaqat irrigatsiya tarixchisi, balki bevosita shahar arxeologiyasi tadqiqotchisi sifatida ham faol ishtirok etgan; xususan, u 1975 va 1978-yillarda Buxoro arxeologik otryadiga rahbarlik qilib, voha bo‘ylab tizimli qidiruv-razvedka ishlarini olib borgan [6; 7]. Uning Sh.T. Adilov, D.K. Mirzaahmedov va G.L. Semenov bilan hammualliflikda yaratgan «Городище Пайкенд. К проблеме изучения средневекового города Средней Азии» (Toshkent, «Fan», 1988) nomli monografiyasi [2] Buxoro vohasi shaharsozlik tarixini o‘rganishga bag‘ishlangan asosiy manbalardan biri hisoblanadi. Shunga qaramay, mavjud tarixshunoslikda ushbu yo‘nalish alohida tahlil predmeti sifatida deyarli ko‘rib chiqilmagan. Mazkur maqolaning maqsadi — olimning shaharsozlik va urbanizatsiya masalalariga oid ilmiy hissasini uning umumiy irrigatsiya-tarix konsepsiyasi kontekstida tahlil qilish, bu yo‘nalishning zamonaviy tarixshunoslikdagi o‘rnini aniqlash hamda hammuallifli asarlarda shaxsiy ilmiy hissani ajratish muammosini ko‘rsatishdan iborat.

Tadqiqot obyekti va metodlari. Tadqiqotning obyekti — akademik A.R. Muhammadjonovning Buxoro vohasi shaharsozligi va urbanizatsiya jarayonlariga oid ilmiy merosi, birinchi navbatda uning hammuallif sifatida ishtirok etgan Poykent monografiyasi [2] hisoblanadi. Tadqiqot predmeti sifatida ushbu merosning olimning umumiy irrigatsiya-tarix konsepsiyasi bilan mantiqiy bog‘liqligi va uning zamonaviy tarixshunoslikdagi o‘rni belgilangan.

Maqolada tarixiy-qiyosiy tahlil, tarixiy-arxeologik tahlil, manbashunoslik tanqidi hamda kontent-tahlil metodlaridan foydalanildi. A.R. Muhammadjonov ishtirokidagi shaharsozlikka oid tadqiqotlar xronologik tartibda tizimlashtirildi, ularning umumiy irrigatsiya-tarix konsepsiyasi bilan bog‘liqligi aniqlandi, shuningdek hammuallifli asardagi atributsiya (mualliflik ulushini aniqlash) muammosi alohida ko‘rib chiqildi. Manba sifatida 1988-yilgi monografiya matni, olimning irrigatsiya tarixiga oid 1978-yilgi monografiyasi [5], zamonaviy arxeologik ekspeditsiyalarning nashr etilgan hisobotlari [9; 10] hamda ikkilamchi tarixshunoslik manbalari jalb qilindi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Markaziy Osiyo shaharlari tarixini o‘rganish, xususan Buyuk ipak yo‘li bo‘ylab joylashgan savdo-hunarmandchilik markazlarining ijtimoiy-siyosiy tuzilishini tahlil qilish jahon tarix fanida faol rivojlanayotgan yo‘nalish hisoblanadi. Xususan, K. Silvi Antonini tomonidan ishlab chiqilgan va MAFOUB tadqiqotchilari tomonidan soddalashtirilgan to‘rt bosqichli tipologiya (sitadel, shahriston va rabodli shaharlar; sitadel va shahristonli, ammo rabodsiz shaharlar; alohida tepalik ko‘rinishidagi obyektlar — tegirmon, karvonsaroy va h.k.; ochiq turdagi manzilgohlar) voha aholi punktlari tarmog‘ini tipologik tahlil qilish uchun muhim metodologik asos hisoblanadi [1]. Poykent kabi shaharlar o‘zining o‘ziga xos boshqaruv tizimi — hukmdorsiz, savdogarlar jamoasi tomonidan boshqariladigan "burjua shahar kommunasi" xarakteri — bilan jahon shaharsozlik tarixida alohida e’tiborga loyiq hodisa sifatida baholanadi [3].

Poykent shahri arxeologiyasi bo‘yicha tadqiqotlar A.R. Muhammadjonov davridan keyin ham davom etgan: 1981-yildan boshlab Ermitaj va O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Arxeologiya institutining qo‘shma Buxoro arxeologik ekspeditsiyasi shaharchada tizimli qazishma ishlarini olib borgan [3], 2014–2017-yillarda o‘zbek-fransuz, 2015–2016-yillarda esa o‘zbek-rossiya qo‘shma arxeologik ekspeditsiyalari natijalari D.K. Mirzaahmedov va uning hamkasblari tomonidan nashr etilgan [9; 10]. Bu holat 1988-yilgi monografiyaning shahar arxeologiyasi sohasida uzoq muddatli ilmiy dastur asosini tashkil etganini ko‘rsatadi.

Shunga qaramay, mavjud tarixshunoslikda A.R. Muhammadjonovning aynan shaharsozlik yo‘nalishidagi hissasi ko‘pincha uning irrigatsiya tarixi bo‘yicha tadqiqotlari soyasida qolib ketadi. Bundan tashqari, 1988-yilgi monografiyaning to‘rt muallif hamkorligida yaratilgani sababli, undagi aniq qaysi qism yoki xulosalar bevosita Muhammadjonovga tegishli ekanini aniqlash o‘z-o‘zidan alohida manbashunoslik muammosini tashkil etadi. Aynan shu ikki omil — uning shaharsozlik sohasidagi hissasining yetarli baholanmaganligi va hammuallifli asardagi shaxsiy hissani aniqlash murakkabligi — mazkur tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

Muhokama. Olingan ma’lumotlarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, A.R. Muhammadjonovning shaharsozlikka oid tadqiqotlarini baholashda ikki qarama-qarshi yondashuv mavjud bo‘lishi mumkin. Birinchi yondashuvga ko‘ra, olimning bu sohadagi ishtiroki uning irrigatsiya tarixi bo‘yicha asosiy yo‘nalishiga nisbatan ikkinchi darajali, yordamchi xarakterga ega, chunki u bu mavzuga faqat bitta yirik hammuallifli asar orqali murojaat qilgan. Ikkinchi yondashuvga ko‘ra esa, aynan irrigatsiya va shaharsozlik masalalarining organik bog‘liqligi — voha aholi punktlari tarmog‘ining suv ta’minotiga qarab shakllanishi va yo‘qolishi — Muhammadjonov konsepsiyasining yaxlitligini isbotlaydi va uning shaharsozlikka oid ishlarini alohida emas, balki umumiy tizim qismi sifatida ko‘rish zarurligini ko‘rsatadi. Mazkur tadqiqot ikkinchi yondashuvni asoslangan deb hisoblaydi, biroq birinchi yondashuvning ham metodologik ahamiyatga ega ekanini e’tirof etadi.

Shu bilan birga, tadqiqot jarayonida muhim manbashunoslik cheklovi ham aniqlandi: to‘rt muallif hamkorligida yaratilgan 1988-yilgi monografiyaning aniq qaysi boblari yoki xulosalari bevosita Muhammadjonovning shaxsiy tadqiqot natijasi ekanini ajratib ko‘rsatish mavjud ochiq manbalar asosida imkonsiz bo‘lib qoldi. Bu holat nafaqat mazkur olim, balki umuman sovet va postsovet davri ko‘p mualliflikka ega arxeologik nashrlarni tarixshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilishning umumiy metodologik muammosini aks ettiradi. Shuningdek, tadqiqotda foydalanilgan dastlabki manbalar tarkibida ensiklopedik va ommabop nashrlar ham mavjudligini alohida qayd etish lozim; ular boshlang‘ich faktik ma’lumot sifatida foydali bo‘lsa-da, ularni A.R. Muhammadjonovning arxiv fondlari, ekspeditsiya hisobotlari va originalь ilmiy nashrlari bilan qo‘shimcha tekshirish maqsadga muvofiqdir. Bu — kelgusi tadqiqotlar uchun aniq metodologik yo‘nalish belgilaydi.

Natijalar va ularning tahlili. Buxoro vohasida urbanizatsiya jarayoni, mavjud arxeologik ma’lumotlarga ko‘ra, milodiy I–III asrlarda jadal tarzda kechgan: eng qadimgi aholi punktlari ushbu davrda arklar (sitadel) va shahristonlar bilan mustahkamlangan, ularning atrofida esa ko‘plab kichikroq qishloq turdagi manzilgohlar paydo bo‘lgan [1]. Bu jarayonning asosiy sababi sifatida Sog‘diyona va Chochning Qang‘ davlati vassalligidan chiqib, mustaqil kuchga aylanishi ko‘rsatiladi — Buxoro vohasi aynan Sog‘diyona tarkibiga kirgan [1]. Shu davrga kelib Buxoro shahri vohaning bosh aholi punktiga aylangan, VIII asr boshigacha esa voha aholisi eksponensial tarzda o‘sib borgan, bunga vohaning Buyuk ipak yo‘lining shimoli-sharqiy qismida joylashgani va shu tufayli kuchli migratsiya jarayonlarining kechgani sabab bo‘lgan [1].

Aynan shu urbanizatsiya to‘lqinining yorqin namunasi — Buxorodan 60 km janubi-g‘arbda, Zarafshonning quyi oqimida joylashgan Poykent shahri bo‘lib, u Zarafshon daryosi hozirgi o‘zaniga o‘tgach, miloddan avvalgi III asrda alohida-alohida manzilgohlar tarzida vujudga kelib, keyinchalik mudofaa inshootlariga ega yaxlit shaharga aylangan [3; 4]. Poykentning o‘ziga xosligi shundaki, uni Attabariy, Ibn Xurdodbeh va Ibn al-Faqih kabi arab tarixchilari, shuningdek Наршахий "Мадинат ат-туджар" — "savdogarlar shahri" deb atagan va u, Yevropa ma’nosidagi burjua shahar kommunasiga o‘xshab, alohida hukmdorsiz, savdogarlar jamoasi tomonidan boshqarilgan [3; 8]. Shahar hayoti XI asr boshlarida, ehtimol, suv ta’minoti yetishmasligi tufayli so‘na boshlagan, biroq u qisman XV asrgacha mavjud bo‘lgan [3]. Aynan ushbu shaharni o‘rganish A.R. Muhammadjonov, Sh.T. Adilov, D.K. Mirzaahmedov va G.L. Semenov tomonidan 1988-yilda nashr etilgan yirik monografik tadqiqotning predmetini tashkil etadi [2], bu asar O‘rta Osiyo o‘rta asr shahri muammosini o‘rganishning metodologik namunasi sifatida baholanadi.

Muhimi, Muhammadjonovning shaharsozlikka oid tadqiqotlari uning irrigatsiya tarixi bo‘yicha asosiy konsepsiyasidan ajralgan holda emas, balki uning mantiqiy davomi sifatida shakllangan. Buni voha aholi punktlari tarmog‘ining tarixiy dinamikasi yaqqol tasdiqlaydi: ma’lumotlarga ko‘ra, aholi punktlari sonining tebranishi XV–XVI asrlarda yakunlangan — aynan shu davrda suv manbalariga to‘g‘ridan-to‘g‘ri kirish imkoniyatiga ega bo‘lmagan manzilgohlar (jumladan Kakishtuvan, Barkad, Pinjan, Iskijkat kabilar) butunlay aholidan xoli bo‘lib qolgan, Buxoro, G‘ijduvon va Vobkentning eski tepalari esa keyinchalik yangi qurilishlar ostida qolib ketgan [1]. Bu dalil shaharsozlik va irrigatsiya tarixi o‘rtasidagi bevosita bog‘liqlikni — ya’ni shaharning yashash yoki yo‘qolish taqdiri, oxir-oqibat, suv ta’minoti barqarorligiga bog‘liq bo‘lganini — ishonchli tarzda ko‘rsatadi. Shu ma’noda, Muhammadjonovning 1978-yilgi irrigatsiya tarixi monografiyasi [5] va 1988-yilgi Poykent monografiyasi [2] bir-birini to‘ldiruvchi, yaxlit ilmiy konsepsiyaning ikki tomoni sifatida baholanishi mumkin.

Poykentdan tashqari, Muhammadjonov ilmiy faoliyati Varaxsha va Vardona kabi boshqa yirik shahar markazlarini ham qamrab olgan — bu, ilgari aniqlangan ma’lumotlarga ko‘ra, uning 1975 va 1978-yillardagi arxeologik ekspeditsiyalari doirasida amalga oshirilgan [6]. Har uch shahar — Poykent, Varaxsha va Vardona — Buxoro vohasi shaharsozlik tizimining turli funksional bug‘inlarini (savdo markazi, hukmdor qarorgohi, mahalliy ma’muriy markaz) ifodalagani bois, ularni birgalikda o‘rganish voha urbanizatsiya jarayonining to‘liq manzarasini yaratish imkonini bergan. Bu yondashuv, MAFOUB tadqiqotchilari

tomonidan qo‘llanilgan to‘rt bosqichli tipologiya nuqtayi nazaridan qaralganda, uch shaharning turli tipologik toifalarga mansubligini (mos ravishda rabodli yirik shahar, hukmdor qarorgohi va mahalliy markaz) yanada aniq belgilash imkonini beradi [1].

Muhammadjonov va uning hamkasblari boshlagan Poykent tadqiqotlari olimning vafotidan keyin ham davom ettirilgan. Xususan, 2014–2017-yillarda o‘zbek-fransuz, 2015–2016-yillarda esa o‘zbek-rossiya qo‘shma arxeologik ekspeditsiyalari Poykent shahar-qal’a majmuasida tadqiqotlar olib borgan, ularning natijalari D.K. Mirzaahmedovning davomchi hamkasblari tomonidan nashr etilgan [9; 10]. Bu holat 1988-yilgi monografiyaning shahar arxeologiyasi sohasida uzoq muddatli ilmiy dastur asosini tashkil etganini ko‘rsatadi.

Xulosa. A.R. Muhammadjonovning Buxoro vohasi shaharsozligi va urbanizatsiyasiga oid tadqiqotlari, xususan Poykent shahriga bag‘ishlangan hammuallifli monografiyasi, uning irrigatsiya tarixi bo‘yicha asosiy ilmiy konsepsiyasining mantiqiy va organik davomi sifatida baholanishi lozim. Voha shaharsozlik tarmog‘ining tarixiy taqdiri suv ta’minoti barqarorligi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgani uning tadqiqotlari orqali ishonchli tarzda isbotlangan. Shu bilan birga, hammuallifli asardagi Muhammadjonovning shaxsiy ilmiy hissasini aniq ajratib ko‘rsatishning imkonsizligi olim merosini to‘liq baholashga to‘sqinlik qiluvchi ob’yektiv manbashunoslik muammosi sifatida alohida qayd etilishi zarur.

Kelgusi tadqiqotlarda quyidagi yo‘nalishlar dolzarb ilmiy vazifa bo‘lib qolmoqda: birinchidan, 1988-yilgi monografiyaning har bir muallifga tegishli qismini arxiv materiallari (qo‘lyozmalar, ishchi daftarlar, muallif hisobotlari) asosida aniqlashtirish; ikkinchidan, Poykent, Varaxsha va Vardona kabi shaharlarning irrigatsiya tarmog‘iga nisbatan geografik joylashuvini zamonaviy GIS-texnologiyalari yordamida xaritalashtirish; uchinchidan, MAFOUB tomonidan ishlab chiqilgan to‘rt bosqichli tipologik model asosida voha bo‘ylab aniqlangan barcha gorodishchelarni qayta tasniflash. Ushbu yo‘nalishlar voha urbanizatsiya jarayonining to‘liq fazoviy va tipologik modelini yaratish, shuningdek A.R. Muhammadjonovning ilmiy merosini yanada obyektiv baholash imkonini beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Бухарский оазис // Википедия [Электронный ресурс]. — Режим доступа: URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Бухарский_оазис (дата обращения: 02.09.2026).

2. Мухамеджанов А.Р., Адылов Ш.Т., Мирзаахмедов Д.К., Семенов Г.Л. Городище Пайкенд. К проблеме изучения средневекового города Средней Азии. — Ташкент: Фан, 1988.

3. Пайкенд // Википедия [Электронный ресурс]. — Режим доступа: URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Пайкенд (дата обращения: 02.09.2026).

4. Городище Пайкенд. Бухара // Архитектурные памятники Узбекистана [Электронный ресурс]. — Режим доступа: URL: https://www.centralasia-travel.com/ru/countries/uzbekistan/places/bukhara/paikend (дата обращения: 02.09.2026).

5. Мухамеджанов А.Р. История орошения Бухарского оазиса (с древнейших времён до начала XX в.) / Отв. ред. Я.Г. Гулямов. — Ташкент: Фан, 1978. — 296 с.

6. Abdulahad Muhammadjonov // Vikipediya [Электрон манба]. — Kirish rejimi: URL: https://uz.wikipedia.org/wiki/Abdulahad_Muhammadjonov (murojaat sanasi: 02.09.2026).

7. Akademik Abdulahad Muhammadjonov 85 yoshida vafot etdi // Daryo.uz, 2016, 6 aprel [Электрон манба]. — Kirish rejimi: URL: https://daryo.uz/2016/04/06/akademik-abdulahad-muhammadjonov-85-yoshida-vafot-etdi (murojaat sanasi: 02.09.2026).

8. Наршахий Абу Бакр. Бухоро тарихи. — Тошкент, 1966.

9. Омельченко А.В., Торгоев А.И., Кулакова Л.С. и др. Археологические исследования Узбекско-Российской экспедиции на городище Пайкенд в 2015–2016 гг. // Материалы Бухарской археологической экспедиции. Вып. I. — Санкт-Петербург, 2021.

10. Мирзаахмедов Д.К. Археологические исследования узбекско-французской археологической экспедиции в Бухарском оазисе в 2014–2017 гг. // Материалы Бухарской археологической экспедиции. Вып. I. — Санкт-Петербург, 2021.